

Проте неабияку інтригу складав і південно-західний кут споруди, який вважався суцільним і завдяки своїм розмірам, що становили близько 20 м², на думку дослідників, цілком міг приховувати як вхід в одне з підземель, що могло бути під церквою, так і власне поховання.

Завдяки даним дослідженням із застосуванням новітніх технологій та сучасного обладнання в поєднанні з виявленими та опрацьованими архівними матеріалами можна суттєво деталізувати, доповнити, конкретизувати, аргументувати результати попередніх археологічних експедицій [5, с. 81-87].

Заслужують уваги цікаві, не відмічені раніше особливості побудови храму. Зокрема, фундамент колон церкви, на які опираються хори і арковий звід стелі, має глибину 1,3 м. Тоді як глибина фундаменту в цьому ж південно-західному кутку – 2,6 м. Однак, обидва фундаменти опираються не на материк, а, як зафіксували прилади, знаходяться на «порушеному» ґрунті, що, як відомо, неприпустимо для будь-якого будівництва.

Південна стіна споруди, окрім того, що на 1 м довша від північної, ще й впродовж 8,5 м не «втрапила» на свій фундамент. Вона зміщена з фундаменту всередину храму майже на 0,2 м. Напрошується думка, що загальна архітектура церкви не відповідала початковому задуму, або будівельники намагалися щось приховати [7, с. 46-49].

Як бачимо, результати досліджень, як не парадоксально, поставили перед науковцями ще більше запитань, невідомих раніше і не дали жодної відповіді. Причому, відповіді на питання, що несподівано виникли, реально знайти лише спільними зусиллями археологів, архітекторів, реставраторів – знавців середньовічної архітектури.

Список використаних джерел та літератури:

1. Горішний П. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР у 1971 р.- С. 3-6.
2. Інтернет-ресурс. – <http://www.esz.org.ua/>. – С. 5.
3. Кілессо С. Суботів. – Часопис «Пам'ятки України: історія і культура». – К., 1997. – С. 3-6.
4. Кукса Н. Версія поховання Данила Виговського в церкві в ім'я Святого Пророка Іллі в Суботіві. // Збірка праць IX Міжнародної студентської наукової археологічної конференції «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи». – Чернівці, 2010. – С. 138-139.
5. Кукса Н. Архітектурно-конструкційні особливості церкви Святого Пророка Іллі в Суботіві за результатами археологічних досліджень 2005-2006 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 16. – К., 2007. – С. 81-87.
6. Логвин Г. Чигирин. Суботів: архітектурно-історичний нарис. – К., 1954. – С. 56-57.
7. Новик М. Остання таємниця Богдана Хмельницького: обставини поховання і місцезнаходження могили // Народна творчість та етнографія. – 2005, число 6. – С. 46-49.

Марина Хададова
старший викладач
кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного
університету ім. Івана Франка

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ІСКОРОСТЕНЯ

Стаття присвячена результатам археологічних досліджень давньоруського городища в урочищі Червона гірка на території м. Коростеня Житомирської області протягом 2003–2013 рр.

Ключові слова: давньоруське городище, стратиграфія, вал, рів, культурний шар, берма, ескарп.

На території сучасного міста Коростеня, районного центра Житомирської області, знаходяться чотири городища, що датуються IX-X ст. Відомі вони як археологічні об'єкти ще з XIX ст., але досліджуються практично лише останні десять років. Особливий інтерес викликає городище в урочищі Червона гірка. Саме ця пам'ятка визнана племінним древлянським центром Іскоростенем, який був знищений в результаті каральної експедиції київської княгині Ольги в 946 році.

Остаточного зв'язку даної пам'ятки з літописними відомостями стало можливо в результаті досліджень, проведених співробітниками Житомирської археологічної експедиції Інституту Археології НАН України протягом останнього десятиліття. Дослідження ускладнювались тим, що на сьогодні фактично існує лише ¼ від всього об'єкта. До того ж поверхня існуючої частини городища практично повністю позбавлена культурного шару. Але не дивлячись на вказані труднощі, було отримано цінний матеріал, що дозволив

відтворити зовнішній вигляд древлянського «града». А дослідження 2013 року відкрили нові перспективи у вивченні цієї пам'ятки.

Вказане городище знаходиться на північно-східній околиці м. Коростеня, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Уж. На сьогодні воно являє собою останець гранітної скелі, що підвищується над рівнем річки приблизно на 25 метрів. Більш збереженою є північна сторона городища, простежуються два «в'їзди» на його територію – з південно-східного та північно-західного боку. Оборонні споруди, що збереглися являють собою два ескарпи з північного боку городища, між якими берма, ширина якої складає приблизно 10 м. Біля городища відкрито посад приблизною площею 3 га.

Слід зазначити, що про коростенські городища згадував ще В.Б. Антонович. Він вказав їх приблизні розміри. Відзначив наявність валів, та припустив, що одне з них – найбільше, являє собою укріплення давнього Іскоростеня [1, с. 13, 74]. Надзвичайно важливими були дослідження Ф.А. Козубовського на початку 30-х років ХХ ст., проведені фактично перед тим, як городище було фактично знищене.

На початку 1931 року Комісією Оборони було прийнято рішення про будівництво військових об'єктів – 5 нових укріпрайонів у західних військових округах, серед них і Коростенського. Директивою штабу РККА №053171 від 16 квітня 1931 року було розпочато вказане будівництво. На це потрібно було 100 000 залізобетону та інших матеріалів які відповідали б жорстким нормам оборонного будівництва. А якщо прийняти до уваги терміни (закінчити будівництво УРів треба було до кінця 1932 року) та жорстку економію коштів, то стають зрозумілими пошуки близьких об'єктів для видобутку сировини [5, с. 11-13].

Саме таким кар'єром для потреб військового будівництва стає Коростенське городище. В результаті підривних робіт було знищене $\frac{3}{4}$ від його первинного розміру. Його культурний шар вважався назавжди втраченим. Однак навіть у такому вигляді пам'ятка вабила до себе дослідників. Протягом ХХ ст. ряд археологів звертались до вказаної пам'ятки. Але польові дослідження розпочались з 1994 року, спочатку у вигляді нетривалих розвідок. А з 2001 року по 2005 на пам'ятці працювали співробітники Житомирської експедиції Інституту Археології НАН України під керівництвом Б.А.Звіздецького [4, с. 113].

За вказаний період роботи проводились на дослідженнях рову, ескарпу та берми городища. Для виявлення обрисів рову було прокладено траншею шириною 2 м та довжиною 35,5 м. Було виявлено, що середня глибина рову складала 2- 2,2 м, а ширина від 4,5 біля в'їзду в городище до 6 з північного боку. Стінки рову достатньо круті, мали ухили від 45 до 50 градусів [2, с. 7-9].

Вивчення стратиграфії дозволило зробити висновок про те, що земля із рову під час його копання переміщалась вгору, таким чином було утворено достатньо широку берму (близько 10 м). На першій бермі було виявлено кам'яну кладку шириною 1,2-1,3 м, що вірогідно являла собою фундамент стіни. В центрі наступного розкопу, продовженого в західний бік, було зафіксовано рештки печі-кам'янки, яка примикала до бойових споруд ескарпу №2. Це дозволяє уявити, що споруди на бермі являли собою два ряди поздовжніх клітей [2, с. 9].

Слід зазначити, що на всій території розкопів простежувались сліди пожежі – обгоріле дерево, перепалене каміння, попіл. В рові також був виявлений шар перегорілого каменю та деревного вугілля. Ці рештки втрапили в рів у результаті руйнації від пожежі стін та кам'яної кріпиди. Крім того серед знахідок такі, що свідчать про військові сутички безпосередньо на городищі – обпалені людські рештки, срібні та бронзові бляхи бойових поясів, наконечники стріл, та списів тощо. Подібна ж картина спостерігалася і в розкопах на території посаду.

На думку Б.Звіздецького, після спалення, життя на городищі вже не відновлювалося, оскільки відсутні матеріали пізнішого періоду. З цього часу, а саме з 2 половини Х ст., починається занепад древлянських «градів», таке явище спостерігається на 15 укріпленнях із 20 [3, с. 67].

З 2006 року Житомирську експедицію очолює А.В. Петраускас. Під його керівництвом були продовжені розкопи на бермі №2 з метою вивчення оборонних споруд. Під час вивчення стратиграфії бровки вказаного розкопу було виявлено сім шарів, що сформувались протягом існування городища. Серед іншого були виявлені рештки споруди та стовпові ями. На цій ділянці розкопу фіксувався сильно пропечений шар жорстви, в якому кераміка практично спеклася з гранітною крихтою. А в цілому на пам'ятці були виявлені матеріали корчакської, Лука-Райковецької культур, а також матеріали давньоруського часу, що датуються IX- середньою Х ст. [4, с. 14-116].

В результаті проведених досліджень є можливим реконструювати первинний вигляд городища №1 до його повного знищення в середині Х ст. Отже, городище знаходилося на високому мисі (близько 25 м над рівнем р.Уж), яка омивала його з південного заходу, з іншого боку до нього підступало русло струмка з заболоченою заплавою, а з півночі основною перепорою слугував рів. Оборонна система городища підсилювалась потужними ескарпами, кріпідною та дерев'яною стіною. Отже, на думку П.П. Толочка взяти городище було просто неможливо без застосування нестандартного підходу, зокрема спалити його [6, с. 154].

З 2010 року до досліджень коростенського городища №1 долучились викладачі та студенти історичного факультету Житомирського державного університету імені І.Франка. Під керівництвом співробітників Житомирської експедиції, зокрема А.В.Петраускаса, були продовжені розкопи попередніх років в північній частині рову та на посаді. Зокрема польовий сезон 2013 року приніс нові несподівані відкриття. Серед цікавих знахідок, що походили із рову та були ідентичні знахідкам попередніх років, почесне місце займають срібні з позолотою бляшки від поясного набору дружинника. Всього п'ять бляшок гарної збереженості вірогідно підтверджували високий соціальний статус свого власника – захисника городища, або нападника.

Але найбільшою несподіванкою виявився розкоп на посаді, на північний схід від городища. Глибина розкопу до рівня давнього горизонту на якому були виявлені дві господарські ями, склала приблизно 2,2 м. Вже в ході поглиблення розкопу привертала увагу дивні залягання шарів гумусу, суглинків та супісків у вигляді «падаючих» прошарків. При чому практично всі знахідки у вказаних прошарках – фрагменти кераміки, наконечники стріл різних типів, огнива, бронзові нашивки на панцир тощо, датувались серединою Х ст.. На глибині приблизно 1 м була виявлена монета 1924 року, ще нижче – кілька гільз, попередньо датованих 30-ми роками ХХ ст. Штучне походження насипу не викликало сумнівів. Остаточне вивчення стратиграфії розкопу та аналіз знахідок наштотували нас на думку щодо походження та причин утворення вказаного насипу.

Вже згадувалось, що городище було зруйноване в 30-х роках ХХ ст. в ході підіривних робіт. Але технологія підіривної справи вимагає відсутності гумусного шару на камінні. Тому, за нашими припущеннями, гумусний шар (він же культурний шар) з поверхні городища збирався вручну та вивозився тачками по попередньо сформованому з'їзду з північного боку городища та висипався на відстані приблизно 40-50 метрів на посаді. Візуальний огляд місцевості дозволив визначити межі штучного насипу, а також дозволяє пояснити появу другого в'їзду на городище. Таким чином, ми припускаємо, що культурний шар з городища №1, який вважався назавжди втраченим, насправді зберігся та знаходиться безпосередньо біля нього, що в перспективі обіцяє нові цікаві знахідки та нові відкриття.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии – М.: тип. Г.Лисснера и А.Гешеля, 1900. – 188 с.
2. Звіздецький Б. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та народницький райони) – Коростень.: ТріадаС, 2008. – 129 с.
3. Звіздецький Б.А. Городища IX – XIII ст.. на території літописних древлян. – К, 2008. – 175 с.
4. Звіздецький Б.А., Польгуй В.І., Петраускас А.В., Сірко О.В., Осадчий Є.М. Дослідження Іскоростеня 2005 – 2008 рр. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. Наукових праць. – Т. 1. – Коростень.: ТріадаС, 2008. – С. 113-117.
5. Кудяк А.Г., Каминский В.В. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины // Крепость Россия. Историко-фортификационный сборник. – Вып. 2. – Владивосток.: Дальнаука, 2005. – С. 6-75.
6. Толочко П.П. Київ та Іскоростень в процесі становлення давньоруської держави // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. Наукових праць. – Т. 2. – Коростень.: ТріадаС, 2008. – С. 153-155.

Петро Болтанюк

ст. науковий працівник

Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Валерій Мереґ

науковий співробітник

ДП ОАСУ «Подільська археологія»

ГОНЧАРНІ КЛЕЙМА З ВІРМЕНСЬКОГО БАСТІОНУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті подається огляд та характеристика гончарних клейм виявлених під час охоронних археологічних досліджень 2012 р на території поблизу Вірменського бастіону міста Кам'янець-Подільський Хмельницької області.

Ключові слова: клеймо, символ, Євстафій Плакіда, триденс, гончарний круг.

Однією із цікавих тем у вивченні історії вітчизняного гончарства є гончарні клейма, які являють собою характерну особливість кераміки Східної Європи з середини Х ст. [1, 26]. Рельєфні знаки на денцях давньоруського посуду – так звані гончарні клейма – знані віддавна й pojawiaються на посудинах VIII–IX ст.